

ביקורת

שמונה בעקבות אחד: כשחגי וקבוצת איילה כבר בני שישים ושלוש

פרופ' מירי ברוך

דברים שנאמרו בערב לזכרה של ימימה טשרנוביץ-אבידר, במלאת עשר שנים למותה.

שישים ושלוש שנים עברו מאז ראה אור ספרה של ימימה טשרנוביץ-אבידר "שמונה בעקבות אחד" (1945). לא הייתה שנה כמעט שלא עסקו בספר, אין כמעט חוקר ספרות ילדים בארץ שלא כתב אודותיו. השוו אותו ליצירות אחרות, הסיפור הוסרט, הוצג בהצגות ואפילו השירות הבולאי הוציא בול לכבודו.

ועכשיו, שמונה שנים לאחר ההיסחפות שחלה בעולם המערבי בעקבות ספרי "הארי פוטר", של ג'יי קיי רולינג, ברצוני לשוב ולקרוא את "שמונה בעקבות אחד" בעיניו של ילד ישראלי, שקרא את כל סדרת "הארי פוטר", האנגלית, קרא גם את "אמיל והבלשים" של קסטנר, את החמישיות של אניד בלייטון ואת ספריה של זוהר אביב – "חבורת כוח המוח". אני רוצה להראות מדוע לא פגה ההתפעמות של הילד הקורא מהספר, למרות הזמן הרב שעבר למן הוצאתו לאור. (לשונו של הספר "שמונה בעקבות אחד" עודכנה ע"י המחברת בשנת 1996, ועל פי עדות ספרניות הוא נקרא עדיין בהנאה רבה על ידי ילדים גם כיום).

במבוא ל"שמונה בעקבות אחד", מספרת ימימה כי בשנת 1944 ביקרה בקיבוץ גינוסר והבחינה בקבוצת ילדים, המקיפים בניין עזוב ומנסים לעקוב אחרי טיפוס חשוד המתגורר בו ונעלם חליפות. שנה לאחר מכן כתבה בעקבות חוויה זו את הספר. לצד הצהרה זו, קיים גם מידע נוסף המובלע בסיפור, לפיו ימימה הכירה כמו מרבית בני דורה את "אמיל והבלשים" של אריך קסטנר, שראה אור עשר שנים לפני ספרה שלה, ואכן כשחגי מדבר על אהבתו של עמוס לספרות בלשית הוא מאזכר את הספר הזה.

אולם ספרה של ימימה היה ספר ראשון ומיוחד בסוגו בספרות העברית ועל אף שקמו לו מתחרים, חקיינים ואפילו יוצרים חשובים שכתבו בעקבותיו – הוא קבע לו את מיקומו החשוב גם בהיסטוריה של ספרות הילדים העברית, והוא ממשיך לחיות גם על מדף הספרים העכשווי, שישים ושלוש שנים אחרי צאתו לאור, עמדה שרק מעט ספרים זכו לה. במסגרת קצרה זו אנסה, כאמור, לעמוד על כוחו של הספר, זה שהביא להצלחתו בעבר ומאפשר לו להיות נקרא ואהוב עד היום.

"שמונה בעקבות אחד", למרות שניתן לו התואר "ספר החבורה הישראלי הראשון" אינו רק ספר חבורה. משולבים בו בו-זמנית שלושה ז'אנרים ספרותיים נוספים שהם שקבעו, לדעתי, את ייחודו ואת איכויותיו. בראש ובראשונה הוא אמנם ספר חבורה, שגיבורו, חגי, הוא בגיל הנמען הפוטנציאלי של הטקסט, בין גיל 8 לגיל 12. על פי פרויד וממשיכיו, שלב זה בחיי הילד מכונה תקופת החביון, זהו השלב בו הילד מפנה את משקל צרכיו ודרישותיו מן ההורים והמשפחה הקרובה אל החברה. הילד בן השמונה, אינו נוטש עדיין את בית ההורים המגינים, אך הוא זקוק מאד להתנסות בחוויות עצמאיות נוסח רובינזונאדות, לראות איך הוא יכול להסתדר בעצמו בעולם, להתחיל את העולם בחיים באוהל ובהבערת אש תוך חיכוך אבן באבן. הוא לומד לחיות ולהסתגל לחיים עם קבוצת בני גילו, הן אלה המהווים לגביו את חבורת השווים והן אלה המהווים את השונים ממנו. לא במקרה, בגיל זה מצטרפים הילדים לתנועות נוער, או לחבורות רחוב. אלה מאפשרים לילד להתמודד עם העולם ולקבל סיפוק ממסגרת שונה מן המסגרת ההורית. הפסיכולוגים שכתבו על ספרות החבורה מדברים על ז'אנר זה כחשוב ביותר בהתפתחותו הנפשית והחברתית של הילד. מעלתם של הספרים בכך שהילד הקורא בהם חווה את חווית העצמאות, את מלחמת הטוב ברע, לומד להשתלב חברתית או להלחם על האמת שלו ועל עקרונותיו – כל זאת במסגרת מאד מוגנת, תוך הזדהות עם גיבור ספר שהוא בן גילו.

חגי אינו רובינזון קרוזו, הוא לא נזרק לאי בודד ואינו חייב להתחיל את הציוויליזציה מחדש, אבל הוא נאלץ לעזוב את ביתו אשר בקרית חיים בגלל הוריו המודאגים: "באותה תקופה, התקרב האויב הגרמני אל שערי הארץ, כל לילה היו באים אלינו מטוסי אויב ומחפשים בסביבה את מיכלי הדלק הגדולים כדי להפציץ אותם, מחפשים ומחפשים ולא מוצאים, וטייסי האויב, מרוב אכזבה ורוגז היו זורקים את הפצצות על החול החם או לים, בקול נפץ אדיר, וצופרי האזעקה, כשרק התקרבו המטוסים, התחילו לילל וכל האנשים היו רצים למקלטים." אמו של חגי חזרה וטענה כי יש לשלוח את הילד מכאן: "הילד אינו ישן בלילות, הוא חיוור ורזה ועוד יחלה חלילה. צריך לשלוח אותו למקום בטוח שינוח קצת". חגי המסרב בכל תוקף נכנע לאמו כאשר היא מציעה לו לנסוע לעמוס, לקיבוץ. הוא עוזב את ביתו בקרית חיים ומגיע לקבוצת איילה המונה חמישה בנים ושתי בנות, והוא, חגי, מתקבל להיות השמיני.

החבורה עורכת לו קבלת פנים מפחידה, אך לאחר הבהרות וצחקוקים הם הופכים להיות "הקבוצה", אתה לומד חגי, שהינו בן יחיד להוריו, לחבורת גיל, תומכת, לומדת, בולשת, ואפילו לוחמת.

כספר השייך לז'אנר של "סיפור חבורה" הוא עונה על כל כללי הז'אנר: ילד יחידי, שמגיע לקבוצה של בני גיל, אל מקום חדש, ואל התנסות ביחסים חברתיים חדשים, כשאין אבא ואימא היכולים להגן עליו או לעזור לו בקשיים בהם הוא נתקל.

ז'אנר זה, הוא עדיין הז'אנר האהוב על ילדים, בגיל 8-12. גם ג'יי קיי רולינג, ב"הארי פוטר" שלה, בחרה בין יתר הז'אנרים שרקחה בספריה, להתמקד בסיפור חבורה. הארי פוטר, יתום המתגורר בבית דודיו המתעבים אותו, נוטש את ביתם ומובל לבית הספר לקוסמים, בהיותו בן 11. בכל אחד מן הספרים, הוא יחווה שנת לימודים אחת, ובסיומה יחזור לבית הדודים כשהוא מנוסה יותר, ובעל כוחות נפשיים חזקים יותר להתמודד עם חייו המורכבים.

למרות היות הספרים ספרי פנטזיה, מקפידה רולינג להציג את הפן הריאלי, את דרכי ההתמודדות עם קבוצות הגיל, ובמיוחד את התמיכה והעזרה שהארי מקבל משני חבריו – רון והרמיוני.

יחד עם חבריו הוא נלחם בכוחות הרשע, כפי שעושים גם חגי ושבעת חברי קבוצת איילה. בעוד חגי ובני קבוצת איילה מייצגים את קבוצת הטובים, מייצגים ד"ר ברג וחברו את קבוצת הרעים, המנוצחים בסופו של דבר על ידי הקטנים, החלשים מייצגי הטוב.

הארי פוטר, יחד עם רון והרמיוני ועם כל כוחות הטוב שבראשם גם דמבלדור, מנהל בית הספר לקוסמים, נלחמים בוולדרמורט, מי שאחראי לרצח הוריו של הארי, ובתומכיו, אוכלי המוות. אחרי שישה ספרים, והרבה מתח, מנצחים החלשים והטובים את כוחות הרשע, והקוראים הלחוצים מגיעים לרגיעה.

ז'אנר שני, המכבב בספר "שמונה בעקבות אחד" וגם בסדרת "הארי פוטר", זה הגורם למתח שאינו מאפשר לעזוב את הספר עד סופו, הוא ז'אנר הסיפור הבלשי. ז'אנר סיפורי זה מאופיין על ידי כמה רכיבים הכרחיים, שהם האחראים למתח הנוצר בעקבות עלילת הסיפור. בין המרכיבים הללו – הגדרת ה"פשע" ואבחוננו, ניסיון לקבוע את דמות הפושע, השערות לגבי זהותו. ככל שרבות יותר ההשערות לגבי דמות הפושע או הבעת דעות הפוכות עליו ("הוא אינו פושע, הוא ד"ר דוליטל מודרני") כך מורכבות הסיפור רבה יותר. הכוחות העצומים שמשקיעים הבלשים בהתבוננות ובחיפוש, הכישלונות של הבלשים במציאת הפושע, טעויות שנעשות תוך ניסיון לגלות אותו, והסיום המדהים בו מתגלה זהות הפושע, הם ממאפייני הז'אנר.

היסודות הבלשיים ב"שמונה בעקבות אחד" תפורים היטב, וכישרונה של ימימה ניתן להוכיח כאן שלב אחרי שלב. בספר בלשי, יש לפזר את היסודות הדרמטיים באופן מאוזן בסיפור, כך שישמרו את הקורא במתח לאורך כל הספר. ימימה

עושה זאת: החל מן הצהרה של יהודה, שה"בית" של החבורה נתפס, דרך הניסיון של ד"ר ברג לגנוב מפה, בביתו של עמוס; המצלמה המבצבצת מכיסו כשהוא נכנס לבית הוריו של עמוס, תוך הצהרת שווא שהוא מחפש אחרי לקש. הדברים נעשים דרמטיים בהמשך, כשעמוס מגלה לבני החבורה שיש מרגל בסביבה, מערת העטלפים, עמוס מתאר לחבורה איך ד"ר ברג משדר לגרמנים, חגי מגלה כי ד"ר ברג מדווח על תנועות מכוניות בכבישים, ולקראת הסוף – לקש הפצוע עם הפתק מעמוס, המספר כי הוא כלוא על ידי ד"ר ברג במערה.

סופו של הסיפור שד"ר ברג נתפס יחד עם חברו, המרגל השני, לא לפני שניסה לרצוח את עמוס בסכין.

למותר לציין כי ג'יי קיי רולינג משתמשת ביסודות בלשיים רבים ומורכבים יותר. היא משתמשת בחומרים בעלי פוטנציות מורכבות, שמות גיבורים מן המיתולוגיה, ספרים עתיקים שבאמצעותם ניתן ללמוד על אירועים איומים שהתרחשו לאורך ההיסטוריה. ברור כי דרגת התחכום בה השתמשה רולינג, היא המאפשרת את הקריאה המורכבת של בני גיל שונה, בזמן שימימה פנתה באופן מובהק לבני גיל מוגדר, ולא ניסתה להעמיס על הטקסט אלמנטים שלא מעכשיו ולא מכאן.

כאן אנחנו מגיעים להבדל הגדול שבין ימימה טשרנוביץ-אבידר לבין כל סופרים האחרים שזכרו קודם, הבדל הממוקד הן בראשוניותה, בספרות העברית, והן בערכים הגלומים ביצירה, המשקפים את התקופה, את האמונה ואת התקוות של המבוגרים כמו גם הילדים, בתקופה הקצרה שבין סיום מלחמת העולם השנייה לבין הכרזת המדינה.

הז'אנר המיוחד בו בוחרת ימימה טשרנוביץ-אבידר, הוא הסיפור הריאליסטי, המעוגן בזמן ובמקום קונקרטיים מאד, וזאת בשונה במובהק מרולינג. ימימה מגדירה את התקופה, מתארת את חיי האנשים בה, נותנת את הדברים בפיו של ילד, החי ונושם את התקופה על כל קשייה אך גם כל יתרונותיה.

זוהי תקופה קשה אך מלאת אתגרים, ערכים, ויפוי. שכן בעוד אריך קסטנר מחד גיסא, ב- 1935, וג'יי קיי רולינג, מאידך גיסא, 60 שנה מאוחר יותר, כותבים על ערכים אוניברסליים מובהקים, כגון ידידות אמת, נאמנות, ויושר, ימימה מטעינה את הסיפור בנוסף לערכים ההומניסטיים, באידיאלים חברתיים ציוניים, בהתאם לערכים שבהם היא מאמינה, הערכים של ארץ ישראל היפה של פעם.

סולם הערכים המקודשים שלה כמחברת מובלעת, המושמים בפיו ובדרכי האמירה התמימות והאמינות כל כך של חגי, הם מה שרצתה ימימה להעביר בספר לקוראיה: ערכים של התנדבות, תושייה, אומץ, הקרבה, אחוות לוחמים והזדהות עם מטרות-העל של החברה החדשה ההולכת ונבנית בארץ, ארץ

ותקופה שניתן להגדיר אותה בבילטוי הנדוש: ארץ קטנה עם "טעם של מחלבה קטנה". האויבים בעיניו של חגי הם קונקרטיים מאד, כלי הנשק הם מוגדרים מאד, "מי נגד מי" מוגדרים מאד בספר.

העולם האימנטי של ימינו, על סכנת הכליה הגלובלית והאיום הגרעיני, זה שהופך את כל העולם לכפר גלובלי אחד, בו כוחות הרע, חלק אחד של העולם, ותקראו להם איך שתקראו, אחמדיניג'אד, נסראללה או כל גיבור-על אחר, מאיים על החלק האחר של העולם – הם העולם בו נלחם הארי פוטר, שישים שנה מאוחר יותר: הכל גדול מדי, חוסר האונים של היחיד בולט מאד, וכמעט באין ברירה בורחים אל הפנטזיה כדוגמת צבי הנינג'ה, "הארי פוטר" ודומיהם. לא במקרה בחרה רולינג להשתמש בז'אנר הפנטזיה. הריאליסטי לא יכול לכוחות כאלה.

ישנם היום, גם בארץ, סיפורי חבורה עדכניים. ספרים בהם חבורה מחפשת אחרי חתולה שאבדה, לא לפני שהיא נתפסת על ידי אנשים אלימים ומפחידים, ישנן עוד תעלומות וקבוצות היוצאות להגן על חלשים ופגועים. אך בכל אלה חסרים הלהט, האמונה, התחושה הנפלאה של אחד למען כולם וכולם למען האחד, ויותר מכל - שוב לא מופיעים ערכיה של א"י היפה והטובה, שגם אם הם קיימים כאן, הכותבים אינם רוצים להישמע תמימים או אידיאליסטים מדי ולהשמיע אותם. זה לא באופנה היום. הילד הקורא כיום ב"שמונה בעקבות אחד" קורא אותו כסיפור חבורה, וכסיפור בלשי וכסיפור היסטורי, וככזה הקורא נהנה ממנו בשל איכויותיו הספרותיות.

עבורי ועבור בני גילי, שנולדנו עם "שמונה בעקבות אחד", הספר הוא מושא לגעגוע, הן כספר, הן לתקופה והן לערכים שהוא מייצג. אולי משום כך אנחנו חוזרים אליו שוב ושוב ומתרפקים עליו כי לצד היותו על-זמני, כסיפור חבורה ובמסכת הריגול שבו, יותר מכל הוא מזכיר לנו שוב ושוב את האובדן של אותם ערכים, שאנו, שזוכרים ויודעים מה הפסדנו, מתרפקים עליהם עד היום.

ראו גם:

- אופק אוריאל (1969) מטרזן עד חסמבה. רמת גן: מסדה.
- בורשטיין דרור (2001) הילדים של היום אינם יודעים מה זה חרבון. ירושלים: מחקרי ירושלים בספרות עברית י"ח, ע' 359-378.
- ברוך, מירי (2000) ז'אנרים בספרות לגיל הנעורים. ת"א: מפ"ט עמל: מרכז פדגוגי טכנולוגי.
- דר, יעל (2006) ומספסל הלימודים לוקחנו. ירושלים: מאגנס.
- זוטא, רמה (1999) על תהליך עיבוד "שמונה בעקבות אחד". מחשבות כתובות 16, ע' 52-55.